

- історіографії проблеми // *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*. – К., 2002. – Вип. 11.
7. Липківський В. Церква й життя // *Церква й життя*. – 1927. – Ч. 1.
8. Карабіневич М. Правда про святу українську автокефальну православну церкву // *Церква й життя*. – 1927. – Ч. 4.
9. Кротевич К. До ідеології У.А.П.Ц. // *Церква й життя*. – 1928. – Ч. 1 (6).
10. Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917 – 1930. – Торонто: “Добра книжка”, 1959.
11. Колодний А., Саган О. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002.
12. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002.
13. Сухоплюєв І. Українські автокефалісти. – Х.: Червоний шлях, 1925.
14. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контр-революції // *Революція й релігія: Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології*. – Кн. 2. – Х., К.: ДВУ, 1930.
15. Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і союз визволення України. – Х.: ДВУ, 1930.
16. Дмитрук К. Є. Під шпандартами реакції і фашизму. – К.: Наукова думка, 1976.
17. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Т. IV (XX ст.). – Ч. 1. – Друге видання. – Нью Йорк – Київ – С. Бавнд Брук, 1990; Лотоцький О. Автокефалія. Т. II. Нарис історії автокефальних церков. Репринтне видання. – К., 1999; Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен, Інгольштадт, 1956.; Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон: “Воскресіння”, 1990.; Боцюрків Б. Знищення української православної церкви в Радянському Союзі у 1926 – 1936 роках // *Сучасність*. – 1990. – Ч. 11 (355).
18. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // *Вітчизна*. – 1989. – № 12.
19. Зінченко А. “Це влада не від бога, а від дракона” // *Вітчизна*. – 1991. – № 4.
20. Пащенко В. О. Трагічне десятиліття УАПЦ // *Церква і національне відродження*. – К., 1993.
21. Білокінь С. І. НКВС і українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // *Церква і національне відродження*. – К., 1993.
22. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
23. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: *Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р.* – К.: Логос, 1997.
24. Преловська І. М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів I-го Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
25. Пилявець Л. Перший Всеукраїнський собор УАПЦ: проблеми розвитку української культури // *Українське релігієзнавство*. – 1996. – № 2.
26. Юрченко М. Становлення української національної церковно-співачкої школи 20-х років XX століття // *Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея: Науково-практична конференція. Київ, 17 – 18 лютого 1998 р.: Доповіді, повідомлення*. – К., 1998.
27. Симоненко В. УАПЦ на Ніжинщині // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 1.

О. Ф. Нікілев

ВИРОБНИЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ І СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ

Процес сучасного українського державотворення, окрім змін у економічному і політичному устрої, супроводжується і зрушеннями у громадській свідомості. Об'єктивним наслідком такого стану є актуалізація багатьох проблем, що раніше, зі зрозумілих причин, не були предметом спеціальної уваги науковців. До них належить і проблема соціальних еліт українського суспільства на різних етапах його історії. Стосовно радянського періоду – це виробнича інтелігенція колгоспного села.

Протягом попереднього періоду ця соціальна верства не виділялася з селянського соціуму і спеціально не досліджувалася. Її наявність та зростаючий вплив і значення у виробничих та соціально-культурних процесах на селі констатувалися партійними документами, а услід за ними – і науковцями, як зближення міста з селом, або як підвищення культурно-освітнього рівня колгоспного селянства, або як організаційно-господарське укріплення колективних господарств. При цьому традиційно мав місце механістичний підхід до висвітлення цього процесу. Дослідниками вивчалися лише кількісні параметри у складі керівної й технологічної ланки колгоспного виробництва та обслуговуючих його структур за певний період. Позитивна динаміка росту у їх складі працівників з вищою і середньою спеціальною освітою подавалася як відповідність поставленим завданням. Соціальні ж складові не бралися до уваги і не враховувалися. Тобто працівники з вищою і середньою спеціальною освітою, що здійснювали керівництво сільськогосподарськими підприємствами та їхніми підрозділами, направляли виробничі процеси у необхідному технологічному напрямку, їх розуміли як функцію у механізмі вироблення сільськогосподарського продукту. Через це процеси, пов'язані з формуванням і функціонуванням цієї виробничої верстви не стали предметом уваги дослідників.

Наукове ж осмислення цього процесу є важливим як у теоретичному, так і у практично-прикладному плані. Особливо у контексті сучасної соціально-економічної ситуації на селі, процесів, пов'язаних з атрофією старих і створенням нових форм власності, що супроводжуються відповідними змінами виробничих і соціальних відносин і формуванням нових категорій працівників, які мають їх обслуговувати. Очевидно, вирішення проблем економічного, соціального, демографічного, професійного характеру в першу чергу у перехідні, як наша, епохи, не можливе без урахування тих процесів, що мали місце у попередні періоди. Ігнорування ж історичного досвіду може призвести до повторення старих помилок.

З цього погляду важливим є вивчення ситуації у соціально-професійній сфері села середини 1940-х – середини 1960-х рр. Саме у цей час відбувається завершення структурної перебудови виробничої сфери сільського господарства, розпочатої на рубежі

1920-х – 1930-х рр., у ході якої у керівництві держави і партії формується розуміння необхідності спеціальної виробничо-професійної категорії працівників, які б фахово забезпечували дію нових виробничих відносин і сприяла б нарощуванню ефективності сільськогосподарської галузі. Відбувається складний процес творення такої категорії, результатом якого стало формування на селі нової соціальної верстви – виробничої інтелігенції. Отже, метою статті є з'ясування стану наукового вивчення формування виробничої інтелігенції українського села в другій половині 40-х – 60-х рр. ХХ ст.

Проблема формування нової виробничої ланки сільського господарства бере свій початок з середини 40-х рр. ХХ ст., з робіт практичних працівників, що функціонально відповідали за кадрове забезпечення управлінських і технологічних ланок колгоспного виробництва у відповідно до поставлених завдань. Проте свою увагу вони приділяли лише прикладній сфері. Як і партійно-державні документи того часу вони констатували складність ситуації, що мала місце у повоєнний період у галузі, і обґрунтовували необхідність її вирішення, у тому числі й за рахунок такої складової, як формування безпосередньо у колгоспному виробництві категорії працівників, яка б фахово здійснювала керівництво сільгоспартіями та їхніми підрозділами, управляла виробничими процесами в них. У роботах всіляко підтримувалася такий захід, проголошений вищим політичним керівництвом країни, і докладно розповідалося про створення з цією метою спеціальної системи навчальних закладів, що мала готувати керівників із селянського середовища, про їхню роботу, роз'яснювалося їх призначення, принципи формування учнівських контингентів, кількісні й якісні параметри підготовки в них майбутніх працівників керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села [1].

У 1950-х – середині 1960-х рр. ця проблема стає вже предметом уваги науковців. Проте дослідники вивчали її з позицій, визначених партійно-державними документами того часу, а саме: як виконання поставленого завдання по забезпеченню колгоспів та обслуговуючих їх структур керівниками і працівниками зі спеціальними знаннями. При цьому, в аналізі проблеми вони йшли традиційним для історичної науки того часу шляхом: висвітлювали з позитивістських позицій весь складний процес творення нової виробничо-професійної верстви села, відводячи головну роль у їх формуванні правлячій партії [2]. Такий підхід до вивчення проблеми обмежував можливості у її осмисленні. В результаті мала місце дискретність у вивченні проблеми: дослідження обмежувалися або часовими рамками, або окремими складовими процесу, або певними кампаніями. Кінцевою ж метою їх був показ кількісних змін у даних виробничих ланках, що мало свідчити про успішне виконання наміченого. Автори, в основному, висвітлювали шляхи, якими вирішувалося поставлене завдання, наводили кількісні дані направлених у село, значну увагу приділяли формуванню керівних структур колгоспів: посад голів сільгоспартілей, бригадирів, завідуючих фермами, – за рахунок самих селян, через підготовку їх на різних короткотермінових формах навчання (курси, школи тощо). Знайшов відображення такий шлях, як

вирішення проблем інтелектуалізації матеріальної сфери села за рахунок працівників управлінських структур самої галузі, а також – партійних і радянських органів. Показано формування матеріальної сфери аграрного виробництва за рахунок міста. Предметом дослідження стали кампанії по направленню 30 тисяч мешканців його для укріплення економічно слабких колгоспів, направлення інженерів і техніків промислових підприємств до МТС для покращення їх діяльності, підготовка керівників МТС на спеціальних факультетах вузів і відділеннях технікумів, і переміщення у колгоспне виробництво агро-, зооветеринарного та інженерно-технічного персоналу МТС. Особливістю зазначеного періоду була обмеженість джерельної бази досліджень, фактологічність, описовість, залучення матеріалів, що відображали процес у його незавершеності, широке оперування поодинокими фактами, за відсутністю у багатьох випадках ще узагальнюючих даних. Оскільки роботи готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями, процеси оцінювалися з позицій партійних документів. Через це висновки, що робилися дослідниками на такій науковій основі, відображали лише певні особливості процесу і не могли претендувати на точність, глибину і всебічність. Звісно, такі роботи не могли містити і аналізу соціальних та економічних наслідків заходів, що були здійснені у період, що хронологічно співпадав з цими роботами.

З другої половини 1960-х рр. спостерігається намагання теоретичного осмислення питань, пов'язаних з формуванням керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва. Здійснено спроби розглянути цю проблему у контексті розвитку виробничих сил села. На загальносоюзному матеріалі це було зроблено І. М. Волковим, М. А. Вилцаном, П. А. Ігнатовським, В. Б. Островським. І. М. Волков аналізував загальний стан сільського господарства у 1945 – 1959 рр., забезпечення його робочою силою, ситуацію з кількісним і якісним її складом як у цілому, так і у керівній ланці сільгоспартілей. М. А. Вилцан, досліджуючи матеріальну базу колгоспного ладу 1945 – 1958 рр., приділяв основну увагу забезпеченості МТС технікою. У цьому контексті він вивчив усі категорії їхніх працівників, у тому числі й кількісний і якісний склад керівних і технологічних ланок всіх рівнів. В. Б. Островський проаналізував політику держави за двадцять повоєнних років та її соціально-економічні наслідки, відстежив зміни, що відбулися у галузі за цей період, в економічних відносинах на селі, у побуті та культурі селянства. Ним з'ясовані кількісні й якісні зміни в середовищі керівників господарств та їх підрозділів, працівників технологічних ланок [3].

В Україні при висвітленні проблем галузі дослідники дотримувалися аналогічних підходів. Так, В. І. Юрчук, аналізуючи хід відбудови сільського господарства республіки за 1946 – 1950 рр., лише коротко зупинявся на питанні якісного і кількісного заповнення керівних ланок колгоспного виробництва. При цьому він зосередив свою увагу лише на такій категорії її працівників, як бригадири та ланкові. Однак говорячи про їхню роль і місце у системі матеріальної сфери села, автор доводив їх важливість за допомогою поодиноких прикладів їхньої успішної діяльності та бачив лише одну форму їх підготовки – агрономічні та зоотехнічні курси [4]. У наступній своїй роботі,

підготовлений у співавторстві з І. П. Кожукало, він вже приділив значно більше уваги проблемам кадрового забезпечення села: організаційно-господарському укріпленню машинно-тракторних станцій та сільгоспартілей за рахунок власне працівників зі спеціальними знаннями, шляхам цього процесу, кількісним і якісним зрушенням у складі керівних і технологічних ланок матеріального виробництва галузі. Проте продовжував вважати джерелом формування цих ланок лише систему сільськогосподарських шкіл [5]. У фундаментальній праці, підготовленій науковцями Українського інституту економіки і організації сільського господарства, докладно і всебічно проаналізовано стан галузі республіки, зокрема забезпечення МТС як основи матеріально-технічної бази села того часу спеціалістами аграрних професій, переведення їх з МТС до колгоспів. Її автори відзначали непроробленість на державному рівні соціального аспекту, наприклад, оплати фахівців та їх місця у виробничій структурі працівників села [6].

В. С. Петренко, Е. П. Талан, П. Г. Снітко, Т. А. Шепета досліджували соціально-культурні і організаційно-структурні зміни на селі, добробут колгоспників. У контексті цих проблем вивчали також зрушення, що відбулися у професійно-виробничій структурі працівників села й їх вплив на якісні та кількісні зміни у керівній та технологічній ланках колгоспного виробництва. Ними досліджено участь у цих процесах промислових підприємств і організацій та міста в цілому. Висвітлено шляхи, методи і джерела, за допомогою яких відбувалося насичення цих ланок [7].

Водночас із багатоаспектними працями цього періоду виходять і роботи, спеціально присвячені питанням формування керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва. На союзному матеріалі було здійснене дослідження Г. П. Тюріної, а на республіканському – В. С. Петренка і Н. І. Лисенка. Їхні роботи спиралися на ґрунтовну джерельну базу, що дозволило докладно показати заходи держави, спрямовані на підготовку працівників зі спеціальними знаннями для матеріальної сфери сільського господарства, подати конкретні кількісні дані здійснюваних кроків у досліджувані ними періоди. Оскільки питання вивчалось традиційно, у виробничій площині, то аналізувалися також і питання їхньої підготовки. А Г. П. Тюріна та В. С. Петренко, до того ж, досліджували і такий складник формування керівної і управлінської ланки матеріального виробництва, як вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Вони проаналізували їх матеріально-технічну базу, навчально-методичну роботу, склад учнівських і студентських контингентів, кількісні показники їхньої підготовки [8].

Роботи вище сказаних авторів визначалися не лише наявністю значного обсягу цифрових даних, але й – достатньо солідним рівнем осмислення процесів, хоча висновки узгоджувалися зі змістом партійно-урядових документів. Це стало причиною того, що ця проблематика на монографічному рівні не отримала подальшого розвитку. Аналіз кадрових проблем села здійснювався вже лише на рівні малих наукових форм і кандидатських дисертацій, автори яких лише повторювали у тих чи інших варіаціях висновки і узагальнення своїх попередників. У другій половині

1970-х – середині 1980-х рр. ситуація не змінилася. Були внесені лише певні штрихи, як-от: підвищення професійно-технічного рівня, підготовка у системі тих чи інших навчальних закладів тощо. При цьому автори більшості робіт цей процес вивчали крізь призму діяльності комуністичної партії [9].

Сформульовані у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. стереотипи набули статусу усталених, не потребує переосмислення догм, які широко використовувалися як у комплексних дослідженнях з проблем історії села, так і в узагальнюючих працях, що побачили світ у цей період. Так, “Історія селянства Української РСР” та “Аграрна історія України”, висвітлюючи розвиток сільського господарства республіки у зазначений період, лише побіжно торкаються проблеми змін у професійно-виробничій структурі села. Вони подають загальні кількісні дані підготовки керівників і спеціалістів у різних типах навчальних закладів без будь-якого аналізу і на основі цифрових даних засвідчують зростання серед працівників даної категорії осіб з вищою і середньою сільськогосподарською освітою. На основі цього робиться висновок про підвищення технічного і освітнього рівня колгоспного селянства в цілому. За аналогічною схемою відбувається подача матеріалу в багатотомній “Історії Української РСР” та “Історії народного господарства Української РСР” [10]. Їхні автори не помітили в категорії працівників з вищою і середньою освітою, що професійно виконувала функції розумової праці в сфері сільськогосподарського виробництва і відігравала важливу роль у громадському житті села, виробничу інтелігенцію. Хоча “Історія народного господарства” і пропонував визначення цієї соціальної верстви взагалі [12], проте автори не побачили можливості поширити це визначення на працівників керівної виробничої верстви села.

Навіть такі видатні дослідники історії села, як Л. Ю. Беренштейн та П. П. Панченко не відступили від загальноприйнятих підходів і вважали кількісні й якісні зміни у складі керівників і працівників технологічної ланки як суто виробничо-професійні, які є невід’ємною складовою підвищення ефективності сільського господарства [13].

Практично історики-аграрники у висвітленні трансформацій, пов’язаних з формуванням нової виробничо-професійної ланки села стояли на позиціях оцінки їх як звичайних кількісних змін у складі працівників матеріальної сфери галузі.

На відміну від істориків, філософи і соціологи дійшли до осмислення процесів, що відбувалися, не лише як до кількісних, а й уже – як якісних. Саме вони почали розуміти працівників керівної й технологічної ланки колгоспного виробництва як окрему соціальну верству села. Уже у 1963 р. А. І. Сухарев вказав на те, що вони професійно займаються складною розумовою працею, яку неможливо виконувати без вищої або середньої спеціальної освіти [14]. У подальшому В. С. Семенов, М. Н. Руткевич та інші переконливо довели, що ця категорія працівників села за характером своєї праці, місцем у суспільному розподілі праці та своїми соціальними функціями була прямим аналогом інженерно-технічної інтелігенції міста, відрізняючись від останньої лише місцем проживання та ставленням до власності [15].

Історики досить несміливо опанували такі поняття стосовно верстви, що мешкала на селі. Дослідники, що займалися вивченням культурного розвитку республіки, вивчаючи питання формування інтелігенції, основну увагу зосереджували на просвіті, у тому числі вищій і середній спеціальній школі, науці, літературі, культурно-просвітній роботі. Стосовно інших загонів інтелігенції, у тому числі зайнятої у сільськогосподарському виробництві, дослідники обмежувалися сферою діяльності вузів, технікумів та узагальнюючими даними про підготовку в них спеціалістів тих чи інших профільних за певний відрізок часу. Так, Ю. О. Курносов та А. Т. Бондарь у своїй фундаментальній монографії висвітлювали роботу вищої і середньої школи республіки за весь період соціалістичного будівництва, зобразили її як основне джерело формування інтелігенції. Автори колективної монографії під керівництвом В. І. Пітова проаналізували розвиток вищої школи Української РСР за 1945 – 1965 рр., питання перебудови навчального процесу, підвищення рівня кваліфікації науково-педагогічних кадрів, внеску вчених у виробництво, вдосконалення шляхів залучення до навчання виробничої молоді, якісних і кількісних змін у складі студентських контингентів [16].

Перша монографія, безпосередньо присвячена формуванню у СРСР інтелігенції, була підготовлена викладачами Академії суспільних наук при ЦК КПРС, які також пішли традиційним шляхом. Вони цей процес досліджували в контексті діяльності вищої і середньої спеціальної школи. Основну увагу приділили стану матеріально-технічної бази ВНЗ і технікумів, витратам держави на підготовку студентів та учнів, ідейному вихованню інтелігенції, заходам, що були задіяні для цього. В роботі наведені дані про масштаби підготовки у ВНЗ і технікумах і зростання кількості працівників тих чи інших професій. В цьому ж контексті подано і питання формування сільської виробничої інтелігенції: власне – кількісні дані по СРСР про спеціалістів аграрних професій. Ще менше місця цій проблемі було приділено авторами у наступній їх роботі, присвяченій також формуванню інтелігенції, що вийшла у світ через 10 років. У ній лише зазначалося, що у досліджуваний період вдалося достатньою мірою забезпечити колгоспи, радгоспи і МТС кваліфікованими кадрами. Про сільську виробничу інтелігенцію початку 1950-х рр. говорилося як про здійснений факт. Ця соціальна група ототожнювалася з працівниками сільськогосподарської науки і сільськогосподарської вищої школи. Правда, вперше ними було зазначено недоліки, що мали місце поза межами діяльності навчальних закладів. Автори вказували, що основна маса випускників ВНЗ і технікумів зосереджувалася у цей період в управлінському апараті, а не у матеріальному виробництві [17].

В Україні лише на початку 1980-х рр. на методологічному рівні спробував визначити виробничу інтелігенцію села як соціальну верству Ю. О. Курносов [18]. Проте його аргументація не знайшла відгуку в істориків. Частина з них продовжувала вважати інженерно-технічних, аграрних, зооветеринарних, економічних працівників, зайнятих у матеріальній сфері села, колгоспниками [19]. Більшість, не торкаючись цього питання, взагалі, традиційно констатувала позитивну динаміку якісних

і кількісних змін у керівних і технологічних ланках колгоспного виробництва, визначаючи їх як спеціалістів і керівників. Тобто при дослідженні ситуації на селі у першій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр., історики обмежувалися рамками лише виробничих змін.

Проте у середині 1980-х рр. з'являються праці, що зафіксували вже існування на селі такої соціальної верстви, як виробнича інтелігенція. У колективній монографії, підготовленій московськими науковцями, проаналізовано всі групи радянської інтелігенції. В спеціальному параграфі доводилося, що на селі з'явилася категорія працівників, що професійно займалася висококваліфікованою розумовою працею, що між нею і працівниками фізичної праці колгоспів є відмінності й у виробничому, й у соціальному плані, що, власне, за характером і змістом праці вона належить до інтелігенції. Зазначалося, що ця категорія почала формуватися лише у 1950-х рр., і тому в загальній кількості працівників села її питома вага була досить незначною [19]. До аналогічного висновку дійшов колектив авторів Інституту історії НАН України під керівництвом І. Н. Лихолата. У виданій ними монографії, присвяченій питанням соціально-класової структури Української РСР, також зазначалося існування на селі виробничої інтелігенції і всебічно обґрунтовувалося це поняття [20].

Проте ці положення з об'єктивних причин не набули подальшого розвитку. Зі змінами, що були започатковані у середині 1980-х рр. тодішнім партійно-державним керівництвом у радянському суспільстві, трансформуються і спрямованість інтересів науковців. Їхня увага зосереджується на проблемах аграрної історії наступного періоду. Через це втрачається інтерес до осмислення з нових позицій проблем 1940-х – першої половини 1960-х рр., і спостерігається ситуація оперування у сучасній історіографії стереотипами радянської доби. Роботи з відповідної проблематики, що виходять у цей час, хоча хронологічно й охоплюють досліджуваний період, проте стосуються інших сюжетів, через що проблема виробничої інтелігенції села знаходить висвітлення побіжно, у контексті їх основної ідеї. Так, С. М. Тимченко, В. С. Чишко, Г. Г. Кривчик, розглядаючи соціально-демографічні та етносоціальні зміни на селі, оперували як кількісними даними щодо працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва, так і поняттями “спеціалісти”, “керівники”, використовуючи їх у системі доказів, що мали підтвердити висунуті ними положення [21]. Російська дослідниця О. М. Вербицька аналізувала організаційно-господарські зміни в сільському господарстві своєї республіки за часів Й. Сталіна та М. Хрущова. Значну увагу приділила статеві-віковій структурі та соціально-професійному складу працівників колгоспного виробництва. Кількісні і якісні зміни у його керівних і технологічних ланках трактувала як процес підвищення освітнього рівня селянства взагалі. Вітчизняна дослідниця І. М. Лубко проаналізувала трансформації у сільськогосподарській галузі за часів М. Хрущова та їхній вплив на українське село. Предметом її уваги стали економічні, матеріально-технічні та структурно-організаційні наслідки здійсненої політики [22].

Таким чином, не можна не помітити, що при вивченні процесу формування у

сільськогосподарському виробництві нової категорії працівників, що відповідали об'єктивно зростаючим вимогам виробництва в галузі й потребам часу, дослідники виробок десятиліть не змогли звільнитися від стереотипів мислення старої доби. Через це, практично, залишився поза увагою процес зародження і становлення такого соціального феномену, властивого радянському суспільству, як виробнича інтелігенція села, формування якої припадає на середину 1940-х – початок 1960-х рр., а також – весь комплекс проблем, пов'язаний з функціонуванням даного соціального явища. Вивчення його ж може дати якісно нові імпульси у розумінні соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні у повоєнні часи, що сприятиме творенню сучасної концепції новітньої історії України.

1. Борисов И. О. О подборе и воспитании кадров земельных работников // Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – № 12; Пронин А. Государственные школы руководящих кадров колхозов // Колхозное производство. – 1948. – № 11; Степанов Б. В. Воспитание руководящих колхозных кадров. – М.: Госполитиздат, 1948; Мельников В. Вопросы подготовки руководящих колхозных кадров. – М.: Госполитиздат, 1950.
2. Шусь Б. И. Борьба КПСС за воспитание колхозных кадров в период четвертой пятилетки (по материалам Киевской области): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1953; Карпиленко С. Т. Борьба КПСС за подготовку и воспитание руководящих кадров сельского хозяйства в послевоенный период: Автореф. ... канд. ист. наук. – Л., 1955; Зиновьев П. А. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку колхозных руководящих кадров в послевоенный период: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1955; Белов В. В. Деятельность КПСС по укреплению МТС и колхозов руководящими кадрами и специалистами (1953 – 1956): Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 1957; Гуменюк Е. П. Допомога міських парторганізацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959 – 1961) // 36. наук. праць аспірантів кафедри суспільних наук. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1963; Тимоха Я. Воспроизводство квалифицированных кадров сельского хозяйства: Автореф. ... канд. ист. наук. – Х., 1959; Осадчий І. В. Укріплення колгоспів України керівними кадрами // Наукові записки Київського пед. ун-ту. – К., 1956. – Т. 23; Булак В. И. Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956 – 1959 гг. // Труды кафедры истории КПСС Харьковского гос. ун-та. – Х., 1962. – Т. 10; Беренштейн Л. Ю., Шульга І. В. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953 – 1963 рр.) // УІЖ. – 1963. – № 5; Плисюк В. П., Талан Е. П. Роль тридцяти тисячників у піднесенні сільського господарства // Там же. – № 1; Тищенко М. Г., Петровський О. М. Після трьох років (з досвіду роботи тридцяти тисячників). – Х.: Держвидав, 1960; Сай Н. А. К вопросу об укреплении колхозов и МТС Украины руководящими кадрами и специалистами сельского хозяйства в 1953 – 1956 годах // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. Труды Харьковского сельскохозяйственного института. – Х., 1962. – Т. XL (LXXVIII). – С. 198 – 223; Одинцов В. Е. Деятельность КПСС по укреплению колхозов руководящими кадрами (1956 – 1959) // КПСС – организатор борьбы за крутой подъем сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 3 – 56.
3. Волков И. М. Колхозное крестьянство в первые послевоенные годы (1946 – 1959) // Вопросы истории. – 1970. – № 6; Выщан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958). – М.: Мысль, 1976; Игнатовский Л. А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне. – М.: Мысль, 1971; Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967.
4. Юрчук В. Борьба Компартии Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.). – К.: Політвидав України, 1965. – 255 с.
5. Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 356 с.
6. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – Т. 2. – 1938 – 1970 рр. – 625 с.
7. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951 – 1969 рр.). – К.: Наук. думка, 1970. – 348 с.; Талан Е. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К.: Наук. думка, 1966. – 268 с.; вона ж. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 25 – 35; Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1945 – 1960). – К.: Політвидав України, 1966. – 284 с.; Шенета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальнє піднесення сільського господарства (1951 – 1958 рр.). – Чернівці, 1970. – 115 с.
8. Тюрина А. П. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946 – 1956 гг. – М.: Наука, 1973. – 309 с.; Петренко В. С. О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) // История СССР. – 1969. – № 4. – С. 80 – 89; Лысенко Н. А. Деятельность КПСС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930 – 1958). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972. – 91 с.; Він же. Деятельность КПСС по обеспечению кадрами социалистического сельского хозяйства. 1951 – 1958. (На материалах Украинской ССР): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1974. – 44 с.
9. Бабич Д. И. Деятельность партийных организаций Украины по подготовке кадров для сельского хозяйства руководящими кадрами (1959 – 1965): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1978. – 26 с.; Плисюк В. П. Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951 – 1968) // Наукові праці з історії КІРС. – 1961. – Вип. 31. – С. 78 – 91; Шуляк Д. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наукові праці з історії КІРС. – 1969. – Вип. 31. – С. 92 – 104; Бабий В. С. Партийное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959 – 1965 гг.): Автореф. ... канд. ист. наук. – К., 1976. – 25 с.
10. Історія селянства Української РСР: У 2-х тт. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.; Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000. – 242 с.
11. Історія Української РСР: У 8 тт. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 6. – 592 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 3. – Кн. 2. – 439 с.
12. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 225.
13. Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 210 с.; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959 – 1980. – К.: Наук. думка, 1980. – 287 с.; Він же. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1980. – К.: Наук. думка, 1985. – 262 с.
14. Сухарев А. И. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. – М.: Мысль, 1963. – 120 с.
15. Семенов В. С. Сфера обслуживания и ее работники. – М.: Политиздат, 1966. – 167 с.; Руткевич М. Н. О понятии интеллигенции как социального слоя социалистического общества // Философские науки. – 1966. – № 4. – С. 20 – 28; Классы, Социальные слои и группы

- в СССР.– М.: Наука, 1968.– 227 с.
16. Курносів Ю. О., Бондар А. Т. У навчанні та праці.– К.: Наук. думка, 1968.– 340 с.; Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч. – Ч. II (1945 – 1967 рр.).– К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.– 539 с.
 17. Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 – 1965 гг.). – М.: Мысль, 1968.– 432 с.; Советская интеллигенция. Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.).– М.: Политиздат, 1977.– 319 с.
 18. Курносів Ю. А. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія // УДЖ.– 1981.– № 3.– С. 54 – 64.
 19. Лавринович М. І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва.– К.: Вища шк., 1976.– 335с.
 20. Социальное развитие советской интеллигенции.– М.: Наука, 1986.– 335 с.; Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР (60-е – 80-е годы).– К.: Наук. думка, 1986.– 380 с.
 21. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-і рр. XX ст.).– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001.– 190 с.; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989.– Запоріжжя: Вид-во Запорізького ун-ту, 1995.– 195 с.; Чижко В. С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.– К.: 1993.– С. 164 – 177.
 22. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов.– М.: Наука, 1992.– 223 с.; Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. ...канд. іст. наук.– Донецьк, 2002.– 22 с.

В. В. Гоцуляк

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Дослідження процесу стану сільського господарства в Україні на початку ХХ століття крізь призму проведення Столипінської аграрної реформи є актуальною теоретичною та практичною проблемою. Її вивчення має свою історію, найголовніші аспекти якої проаналізовані нами у попередній статті [1]. Лейтмотивом її став аналіз історіографічних напрацювань у трьох площинах: загальноросійських досліджень реалізації реформи, праць, присвячених її впровадженню в межах України та в окремих її регіонах.

Характерною ознакою сучасної історіографії, на відміну від радянської є те, що вона органічно виросла на попередньому доробку поколінь вчених-істориків, економістів. В академічному виданні “Історія селянства Української РСР” (Т. 1, 1967) реалізації століпінської аграрної реформи в Україні не знайшлося місця. Однак в цілому доробок радянських вчених у висвітленні аграрної політики самодержавства взагалі і століпінської аграрної реформи зокрема є вагомий. Ними досліджено проблеми поміщицького господарства на початку ХХ ст., передумови аграрної реформи П. А. Століпін, руйнування общини капіталістичними формами землекористування, оренда землі, діяльність Селянського Поземельного банку, переселення до Сибіру, селянське землеволодіння, соціальне-правове становище селян, роль селянського руху в Україні до початку першої російської революції і в період проведення аграрного реформування.

Про це переконливо свідчить зростання з другої половини 1980-х років уваги істориків до постаті П. А. Століпін, його політичної та економічної діяльності. Окрім досліджень про діяльність П. А. Століпін як міністра внутрішніх справ та прем’єр-міністра, з’являються публікації і про його реформаторську діяльність, у збірниках та журналах публікуються статті, які з нових позицій досліджують аграрну реформу. Цей факт, зокрема, засвідчила Л. Р. Ігнатова [2, 11]. Вона також вірно відмічає, що в цей період багато дослідників змінюють свої погляди на приватну власність. Цей чинник починає посідати в суспільному житті особливе місце. До таких досліджень відносяться роботи П. Н. Зирянова, П. С. Кабитова, А. П. Кореліна, Л. І. Кучумової та М. Румянцева. Ці дослідники, на думку Л. Р. Ігнатової, розглядають сільське господарство та селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з нових позицій [2, 11]. Зі зміною поглядів на приватну власність, особливо на землю, змінюються оцінки істориків результатів аграрної реформи П. А. Століпін: від негативної до позитивної необхідної та закономірної.

Так, питання сільськогосподарської кооперації та її вплив на економічний розвиток і суспільно-політичне життя України вивчив у своїй дисертації київський дослідник І. П. Прокопенко [3]. Автор відзначав роль Селянського Поземельного банку у допомозі розвитку кооперації сільського господарства через кредитування членами кооперативів, що спеціалізувалися на вирощування та збуті технічних культур.

Вчені починають досліджувати різноманітні ланки економіки минулого України, в тому числі й аграрну. Цікавість до проблеми виникає і у російських дослідників. Праця російського вченого Л. М. Лукашевича «Украина: историко-экономическое обозрение» [4] присвячена загальним питанням економічного розвитку України, але багато уваги приділено і наслідкам проведення аграрної реформи П. А. Століпін в Україні. В дослідженні проаналізовано нові погляди на історію розвитку сільського господарства на початку ХХ століття та визначено наслідки аграрного реформування в Україні.

Одним із перших у новітній українській історіографії звернувся до вивчення проведення аграрної реформи П. А. Століпін в Харківській губернії, ще будучи студентом, В. С. Майстренко [5]. Поступово крок за кроком, вивчивши участь Селянського поземельного банку в її реалізації, економічну ситуацію в аграрному секторі Російської імперії напередодні Першої світової війни на прикладі результатів століпінської аграрної реформи в Харківській губернії, процес переселення селян з губернії до Сибіру, хід століпінської аграрної реформи та її результати [6], автор комплексно дослідив цю проблему в кандидатській дисертації [7] та авторефераті [8]. За переконанням вченого, реформа П. А. Століпін відіграла важливу роль в соціально-економічному житті всієї Російської імперії і Харківської губернії зокрема. В ході реформи уряд П. А. Століпін намагався подолати кризу селянського господарства шляхом створення приватновласницьких селянських господарств – хуторів та відрубів. Харківська губернія відносилася до тих регіонів імперії, де реформа здійснювалася